

ДУДНІКОВ
Микола

ЗОБРАЖЕННЯ ІСТОРИЧНО-ХУДОЖНЬОЇ
ПРАВДИ У ПОВІСТІ «ДОРОГОЮ ЦІНОЮ»
МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Український волелюбний народ прагнув свободи впродовж усього свого історичного існування, борючись одночасно з загарбниками-чужинцями та режимом своєї країни. Повість М. Коцюбинського «Дорогою ціною»² за своєю тематикою та ідейним навантаженням набула сучасного звучання: жертвний поступ України до незалежності та свободи й сьогодні обходиться українсь-

²Повість «Дорогою ціною» написана 4 листопада 1901 р. у Чернігові. Вперше надрукована в журналі «Киевская старина» 1902 р. Складається з п'яти частин, а також має вступну частину (пролог) та заключну частину (епілог)

ному народу «дорогою ціною». Цей твір насичений історичними контекстами: у його вступній частині авторський коментар нагадує коротку історичну довідку, сюжет побудований на історичних фактах. «Діялось се в тридцятих роках минулого століття... Вільний дух народу ще таїв під попелом неволі... Недобитки січової руїни, хороши, завзятіші, звили собі гніздо в Туреччині і возили звіди на контрабанду, мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового царства» [3, с. 323]. Про волелюбний дух та бунтарський характер козацького народу поетично висловився М. Коцюбинський у дружній передмові до вступу до оповідання «Дорогою ціною»: «То не віл був у нас звичайний господарський віл, якого паша і спочинок могли витиснути щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загарбному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, і не втрачав він ні смаком волі, широким просторів» [3, с. 323]. Метафори живописного художнього тексту: уярмлений, поневолений віл порівнюється з диким туром – це дві іпостасі психологічного стану українців. Письменник акцентує увагу саме на дикому турові, що символізує дух волелюбних українців, які не бажали бути покірливою робочою силою вироднелих панів, а вітер, як символ волі, також додає переконливості художньо-історичній картині. Художня інтерпретація письменником історичних подій значно розширила часо-просторовий простір художнього тексту, тобто він, текст, сприймається масштабно: охоплює події майже двохсотрічного періоду, а глибинний психологізм відображає широкий спектр людських почуттів, міцно пов'язаних з історичними подіями, завдяки насиченості різноманітними історичними алюзіями та ремінісценціями. Література, як відомо, це світоглядний систематизуючий елемент, який поєднує раціональне та образне сприйняття дійсності, вона є історичною з тієї причини, що відтворює духовну історію країни, де головна роль належить не тільки фактам, але й образам, адже природа художнього твору подвійна, він поєднує елементи вимислу й правди життя. Так, головні персонажі повісті «Дорогою ціною» Остап і Соломія змальовані певних історичних умовах, їм притаманні конкретні риси своєї епохи, а характери мають інверсійну функцію – відгомін їх глибокого психологізму, волелюбних прагнень, актуальних у наші дні. Події розгортаються динамічно: зовнішні обставини та внутрішній стан героїв знаходиться під впливом причиново-наслідкових зв'язків, що додає ефекту цілісного сприймання художнього твору читачем.

Не випадково І. Франко вважав, що М. Коцюбинський розширив обрій української повісті, бо процес поєднання історії та художньої літератури сприяв правдивому відображенню дійсності, розширював історичне уявлення як невід'ємну складову історичного знання. М. Коцюбинський, працюючи з джерелами, критично аналізував їх, комбінуючи інформацію на рівні свого світобачення, намагаючись досягнення істинного знання в історії, яке полягало в певній сукупності відкритих історично-наукових фактів та сформованих на їх основі уявлень, понять, суджень, умовиводів, концепцій та теорій, перемежованих з художньою уявою.

У повісті «Дорогою ціною» художній вимисел та домисел набирають більш вагомих ознак, вони конкретизуються через поняття «історична правда» та «художня правда». Фахівець у галузі української історичної прози М. Сиротюк визначав «історичну правду», насамперед, як «відображення провідних закономірностей і тенденцій суспільного розвитку, розкриття вирішальної ролі народних мас в історичному процесі» [7, с. 45]. Літературознавець наголошував, що між історичною та художньою правдою існує нерозривний діалектичний зв'язок, у результаті чого їхнє окреме існування в мистецькому творі неможливе, бо «існує цільний у своїй єдності комплекс – правда історично-художня» [Там само]. При цьому дослідник, надаючи перевагу правді історичній, доходить контрверсійного висновку відносно єдності правди історичної та художньої. Вважаємо, що надання переваги одному з дуалістичних понять призводить до порушення функціонування комплексу в цілому.

М. Коцюбинський глибоко розумів історичну дійсність у річищі її закономірностей, тому у досконалих художніх формах відтворював правду життя. Проблема історично-художньої правди вирішується, як правило, в досить рухливих історико-літературних контекстах, які будуються на безлічі сутнісних нюансів. Так, український письменник з минулого бере не мертві, а животворні елементи, які мають своє істинно природне значення, коли вони торкаються історичної пам'яті, тобто художня правда – це переконливо змальований світ. Вона, можливо, не тотожна правдоподібності (простій схожості на життя), до того ж, художня правда письменника не обов'язково повинна бути схожою на дійсність, але змушена обов'язково відповідати її сутності, зумовленої суспільно-історичною практикою людства. «Художня правда – основне поняття теорії реалізму, яке характеризує

...ність створеного митцями світу з реальною дійсністю (відтінки життя у формах життя). Художня правда суміжна з правдою історії, але не є її копією» [5, с. 719].

Проблему співвідношення в історичному творі елементів літератури та історії порушував І. Франко, акцентуючи увагу на художності твору. Так, у передмові до збірки «З бурхливих літ», він пише, що для історика історичні документи дають лише «поодинокі риси до характеристики часу, бліді контури людей і подій», а сама людська індивідуальність, душа героя «в її поривах, пристрастях, тріумфах і спадках» перебуває повністю під контролем і волею художника [9, с. 189–190]. Процес поєднання історії та художньої літератури сприяє правдивому відображенню дійсності, розширює історичне уявлення як невід'ємну складову історичного пізнання. Основу фактичного матеріалу твору М. Коцюбинського «Дорогою ціною» складають безпосередньо спостереження, які систематизуються та узагальнюються в подіях, явищах і процесах, а також конкретизуються в формах художньої умовності. Досліджуючи творчість М. Коцюбинського Ю. Кузнецов писав: «Реальне відображення об'єктивного світу, об'єктивних виявів людини так само важливо, як і реальне, основане на спостереженнях і наукових даних, відображення психічного світу. Обидві ці форми художньої умовності доводять одна одну, але в кожному конкретному разі переважає одна з них. У творах Коцюбинського – друга» [4, с. 256].

Якщо за історичне явище брати комплекс ознак, аналогічних історичним фактам, що відбувалися на певній території упродовж історичного періоду й певною мірою його характеризують, то прикладом такого явища у XVIII ст. слід уважати боротьбу з насильством, кріпосницькою системою під назвою «Коліїщина». Історичним явищем цього явища стала низка подій (взаємопов'язаних у часі подій та наслідками), які призвели до встановлення Катериною II у 1775 році кріпосного права. «Процес – це не просто факти, а дійсність, глибоко осмислені в їх історичному і логічному зічленні, в систематичному русі й причинно-наслідкових зв'язках. Тільки в такому вигляді вони розкривають загальну картину явища, які постійно розвиваються й змінюються» [2, с. 254]. М. Коцюбинський не випадково згадує в оповіданні селище Кодню та місто Умань: «Ще не встигши в Умані власною кров'ю і накидавши в Кодні стіг кайдамацьких голів, пан смакував перемогу...» [3, с. 324]. А ось що каже пан, дізнавшись про втечу свого кріпака Остапа Манд-

рики: «Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню...» [3, с. 325]. Закономірність полягає в тому, що письменник звертає увагу саме на той історичний факт, глибина та дієвість якого полягає у певній кількості зв'язків із минулим, і як наслідок – у зацікавленості ним сучасниками, що, як правило, знаходить відображення в низці художніх інтерпретацій. Саме з цього процесу історичний факт розпочинає своє життя. Отже, селище Кодня перетинається з подіями 1768 року, коли проти ненависної польської шляхти повстали запорожці та гайдамаки на чолі з Максимом Залізняком та Іваном Гонтою – ці події отримали назву «Коліївщина». Повстанці захопили значну кількість міст, особливо потужним був штурм Умані. У придушенні бунту взяли участь російські війська, об'єднавшись з військом польським. Повстанців жорстоко покарали, були влаштовані показові страти в різних містах Речі Посполитої. Масштабна масова різанина, що вражала своєю дикістю, відбулася саме в селищі Кодня, яке стало символом скорботи і пам'яті про волелюбних і непокірних синів українського народу. Справу патріотів продовжують нащадки, яких також спіткала лиха доля – вони стали рабами на власній землі. Для досягнення художньої виразності та цікавої фабули, композиційної гармонійності твору М. Коцюбинський інколи свідомо відхиляється від хронології подій, допускаючи несподівані життєві повороти долі героїв, умовність зображення і т. ін. Навіть значні за обсягом монументальні твори літературине охоплюють усіх подробиць і всіх нюансів життєвих процесів. Художні твори завжди мають межі в часі і просторі, своїми параметрами, ознаками ніколи повністю не збігалися з вимірами і якостями реальних предметів, що зображені в цих творах. Художня правда досягається письменником-митцем не завдяки безпосередньому перенесенню подій і фактів дійсності на сторінки твору, а шляхом відбору життєвих фактів, явищ та обставин, шляхом узагальнення та ідейно-естетичного цілеспрямованого висвітлення образів (Остапа, Соломії, Івана Котиторошка, діда Овсія, Якіма та ін.), шляхом внесення в образну систему твору елементів умовності, домислу та вимислу. Так історія з вовком, який підійшов до пораненого Остапа, додає твору філософської та художньої глибини. В епізоді, коли вовк уважно дивився в очі людині, не нападаючи на неї, акцентується увага на спільності долі двох живих істот – вовка й людини. Письменник вмотивував цей сюжет, порівнявши кріпаків-втікачів з тваринами, на яких влаштована облава: «На вільних землях організовані»

були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По Бессарабії ганяли дозорці... по лівім боці Дунаю, аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю...» [3, с. 324]. Таким чином у творах, які базуються на реальних подіях, також має місце художній вимисел, що використовується при вигадуванні окремих учасників і висловлювань персонажів; зокрема, письменник використовує факти, як правило, поєднуючи їх у нове «вигадане» ціле. Художній вимисел відіграє найважливішу роль в «оживленні» образу, бо пасивна передача реальних фактів мала б ефект неживої дійсності. Митець, відтворюючи факт, який закономірно міг би трапитися, розкриває перед читачем ті потенційні можливості, які заховані в житті, торкається прихованих тенденцій щодо його розвитку. Відомий німецький письменник Л. Фейхтвангер писав: «...вивчення фактів, навіть досить кропіткого, недостатньо, щоб вслухатися в історію, а тим більше щоб її оживити, бо це потребує фантазії та творчого дару, а романи, засновані лише на вивченні джерел, так і залишаються кітчем» [8, с. 621]. Художня якість твору безпосередньо пов'язана з мірою обдарованості автора та його особистісними якостями. Тому завжди слід пам'ятати про присутність авторської індивідуальності у творі та її вплив на інтерпретацію історичного факту.

Розмови про вимисел та домисел у повісті «Дорогою ціною» авторично переходять у коло питань, пов'язаних із нетотожними за значенням поняттями «історичної правди» і «художньої правди». Так, достовірні деталі, підкріплені документально, чітке відтворення національного колориту ще не є гарантією цілісного сприйняття історичних подій, а без так званої цілісності не існує художньої правди, специфіка якої полягає у відтворенні точної художньої деталі. Тобто, історична правда абсорбує сутнісні компоненти історичної правди, а художня правда базується на точності побудови художньої правди. Таким чином, ці складові частини взаємопов'язані: «Художня правда не протиставлена правді історичній, а є її більш повним розкриттям і більш яскравим вираженням» [6, с. 285]. І хоча достовірність є важливою жанровою складовою прози на історичну тематику, однієї з вирішень проблеми достовірності в ньому немає: як документальність, так і історична довідка чи коментар мало що проявляють у цьому питанні. До того ж, співвідношення міри історичної правди і правди художньої пов'язане з тією метою, яку переслідує письменник, відтворюючи ту чи іншу історичну тему. Письменник, на від-

міну від вченого-історика, нічого не доводить, він «просто говорить... Це зовсім різні рівні, різні шляхи і способи самопізнання людства через історію» [1, с. 112].

Отже, в повісті «Дорогою ціною» автор підібрав саме такі факти, за допомогою яких найкраще можна було зобразити життєві реалії. У цьому полягає важливе функціональне значення художнього вимислу та домислу як своєрідної форми узагальнення, без якої неможливо відтворити суттєві закономірності та особливості, притаманні певній історичній епосі та конкретному середовищу.

Осягаючи минуле в усіх його гранях, відновлюючи правду про життя народу або конкретної історичної особистості, письменник спирався на документальний багаж та опрацьований матеріал про певну епоху, при цьому він інтегрує документ, ураховуючи як мінімум дві потреби: правдивість зображення подій та естетичну виразність, яка утворює єдність, що має змістовно-естетичну цілісність. Використання М. Коцюбинським різного роду документальних матеріалів зумовлено тим, що його життєвою основою є широко відомі події, реальний історичний процес, адже документ здійснює також функцію відтворення «ефекту достовірності» щодо описуваних фактів, подій, героїв. При цьому документальний матеріал, ті реалії, які входять до тексту, можуть бути вигадані письменником, стилізовані, але ж «одягнуті» в правдоподібну форму, тобто у свідомості читача створюється особлива установка на достовірність художнього зображення в цілому. Історичні факти (як і факти взагалі), коли знаходяться поза контекстом, то втрачають належну естетичну цінність. Для автора повісті «Дорогою ціною» значущими є ті факти, які містять у собі закономірності, на підставах яких будується концепція історії, тобто факт стає засобом відтворення ефекту достовірності, він залежить від ідейного контексту, художнього конфлікту, що формує його «енергетичну ємкість», здатну окремий історичний сюжет художньо підняти до справжнього історичного твору, коли факт (початок визвольної боротьби українців проти польської шляхти) стане подією (визвольний рух під назвою «Коліїщина»), подія переросте в явище (введення Катериною Другою кріпосного права), а явище набуде системного характеру, перетворившись у історичний процес, який призведе до відміни кріпосного права.

М. Коцюбинський наповнює фінал повісті трагічним пафосом: Соломія потонула в Дунаї, визволяючи Остапа від турецької варті.

Та не радів Остап життю без Соломії: «Дорого заплатив я за волю, цірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли зуличиться з нею» [3, с. 372]. Яскраво змальовані М. Коцюбинським індивідуальні риси характерів персонажів та поєднані з історичними подіями набули типових, узагальнених ознак. Вони представляють саме той прошарок суспільства, який маючи прогресивні погляди, здатний досягти своєї мети «дорогою ціною» щасливого життя.

Значну увагу автор повісті «Дорогою ціною» приділив відтворенню «образу епохи», відображенню її закономірностей. Життєвий матеріал, покладений в основу повісті на історичну тематику, поєднує в собі фактичну історію з домислом, що дозволяє письменнику зробити цей творчий сплав історично правдивим і художньо переконливим.

Література

1. Барабаш Ю. «Если забуду тебя, Иерусалим...» Гоголь и Шевченко: сравнительно-типологические опыты / Ю. Барабаш. – Х.: Акт, 2001. – 376 с.
2. Борщуков В. Принцип историзма в литературоведении и критике / В. Борщуков // Проблема историзма в русской советской литературе (60–80-е годы). – М.: Наука, 1986. – 264 с. – С. 248–262.
3. Коцюбинський М. Повісті та оповідання (1884–1906): в 2 т. / М. Коцюбинський. – К.: Наукова думка, 1988. – Т. 1. – 584 с.
4. Кузнецов Ю. Поетика прози Михайла Коцюбинського / Ю. Кузнецов. – К.: Наукова думка, 1989. – 272 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / [ред. колегія Р. Гром'як, О. Ковалів, В. Теремко]. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
6. Реизов Б. Творчество Вальтера Скотта / Б. Реизов. – М.-Л.: Художественная литература, 1965. – 568 с.
7. Сиротюк М. Український радянський історичний роман: монографія / М. Сиротюк. – К.: Наукова думка, 1971. – 285 с.
8. Фейхтвангер Л. Собрание сочинений: в 6 тт. / Л. Фейхтвангер; [пер. нем. И. Горкиной, И. Горкина]. – М.: Художественная литература, 1990. – Т. 6. Кн. 1: Книги эссе: Дом Дездемоны, или Мощь и границы исторической художественной литературы. – 1990. – 767 с.
9. Франко І. З бурливих літ / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1979. – 1921. – 1979. – 501 с.

Дудніков Микола Олексійович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізький педагогічний інститут Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (м. Кривий Ріг).